

Қазақ аспаптық музыкасындағы күй формалары

Сүлейменова Мөлдір Айдынбекқызы
Нұр-Сұлтан қ. №1 балалар музыка мектебінің
домбыра сыныбының мұғалімі

Қазақтардың бай музыкалық мұраларының арасында белгілі бір музыкалық мазмұнды әр түрлі ашатын циклдік күйлер аз емес. Бұл Қазақстанның батыс өңіріндегі (Атырау-Жайық) "62", олардың әрқайсысы домбырашылардың пікірінше, адамның нақты органына әсер етеді. Бұл "62 Науаи" дәстүрлі аспаптық музыкада әуенділігімен ерекше орын алады. Бір образға арналған циклдік күйлер арасында Шығыс, Орталық және оңтүстік аймақтарда таралған "62 Қосбасардың" өмірлік қайшылықтары мен жасырын мағыналарына толы күйлерді атауға болады. Алтайдан Атырауға дейінгі Қазақстанның байтақ аумағына танымал "62 қоңыр" және орындау дәстүрі халықты бірлікке шақыратын Ақсақалдар кеңесімен байланысты жалпы атауы" кеңес "62 күйі бар.

Көріп отырғанымыздай, бұл циклдердің кейбірі белгілі бір өңірде, қалғандары Қазақстанның барлық аумағында таралған. Осыдан домбыра күйлерінің "төкпе" және "шертпе" күйлеріне жалпы бөлінуі орындаушылық тәсілдердің айырмашылығын ғана көрсетеді, ал идея, ондағы мазмұндық негіз ортақ деген қорытынды жасауға болады. Циклге "Байжұма" атты күйлер де жатады. Бұл күй көптеген қазақ домбырашыларының: Құрманғазы, Дәулеткерей, Түркеш, Орыншы, Қоңырша, Мақаш, Дина, Әлікейдің шығармашылығында кездеседі. Олардың ішінде ең танымал- Нұрпейісова Динаның нұсқасы. Бұл тақырыпқа жүгіну дәстүрі ХІХ ғасырда өмір сүрген Соқыр Есжан, Байбақты, Жаппас, Шеркеш, Баламайсанның шығармашылығынан бастау алады.

А. Жұбанов: бұрын, яғни ХІХ ғасырда қазақ домбырашылары "Байжұманы" күй формасының немесе түрінің негізі ретінде, "Байжұманың" өз нұсқалары құра бастады. Осыған байланысты А. Затаевичтің оның атын түсіндіретін пікірі толығымен сенімді емес сияқты "Майжума" (сөздерден: мамыр – май, жұма – жұма) және оны орыс Масленица мерекесінің дәстүрімен байланыстырады" [5, 95 б.]. Осы кітапта А.Жұбанов былай деп жазады: "Байжұма – Құрманғазыға дейін өмір сүрген домбырашының аты. Кейін автордың атымен аталатын күй қалдырды. Бұл күйдің көптеген нұсқалары бар. Түркеш өзінің аттас нұсқасын күйші Байжұмға арнаған. Дина мұғалімдерге еліктей отырып, өзінің "Байжұмалар" нұсқасын құрастырады. Оның күйі басқа күйшілерге де ұқсайды. Дегенмен, Динаның

күйі оның орындаушылық шеберлігінің арқасында мүлдем басқаша болып шықты, нысаны мен мазмұны жағынан басқалардан ерекшеленеді".

Белгілі домбырашы және зерттеуші Айтжан Тоқтағанұлы өзінің "62 Ақжелен Атырау" атты күй жинағында "Байжұма" атауына төмендегідей түсінік береді: "...біз роман-күйдің басты шарты – бұл ақпаратты бір күй емес, бірнеше күй бойында дәйекті түрде ашу деген пікірге келеміз. Онда эмоциялар спектрін, оның қозғалыстарының градациясын көрсету бар.

Мұны біз "Байжұма" күйінен байқаймыз. Мұнда шексіз терең әлем көрінеді, ол жақын, алыс, содан кейін айқын, содан кейін алдамшы, бірақ әрқашан нақты, фотографиялық сурет ретінде көрінеді. Бұл-үздіксіз жыраулардың (эпикалық әншінің) ой-толғамдары сияқты өлшемдері жоқ эмоциялардың ағымы. Бұл ежелгі дәуірден келе жатқан, карнавал маскасы сияқты өзгергіштікке толы, фактіні көркем әдебиетке айналдыратын әлем.

ХХ ғасырға дейін жеткен бұл құбылыс (мысалы, Дина Нұрпейісованың "Байжұма") ежелгі Алтайдан бастау алады... Мұнда "Бай" – Байлық, жұма" (шама) - шешілмеген құпия. "Шама" сөзінің мағыналық кырлары:

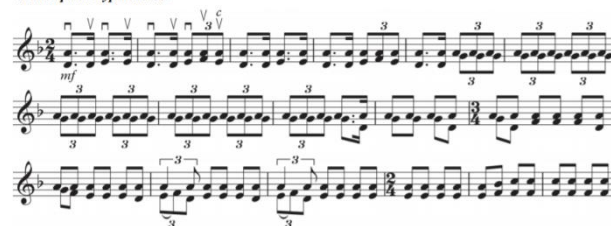
1) ән-сөз; 2) әуен; 3) сыбырлау; 4) дірілдеу; 5) проза немесе өлең; 6) жай сөз.

Олардың дәйектілігі эмоциялар әлемін көрсету мүмкіндігін ашады. Осы тұрғыдан алғанда "Байжұма" күйі айқындаудың өзіндік өлшемі болып табылады

күйшінің эмоционалдылығы, ол тақырыптың жаңа кырларын бір әуен (мақам) шегінде өзінің ерекше шеберлігін көрсеткен жағдайда ғана аша алады. Бұл-аспаптық сайыстың басты шарттарының бірі (тартыс сүресі)" [9, с. 11].

Мысал № 1

«Байжұма» Құрманғазы

Енді Құрманғазы нұсқаларының салыстырмалы сипаттамасына көшейік, Дәулеткерей, Түркеш және Дина. Құрманғазының "Байжұма" (1-мысалды

қараңыз). Белгілі болғандай, Құрманғазы атындағы Қазақ халық аспаптарының атақты академиялық оркестрінің негізі шағын ансамбль құрамына Қазақстанның әр өңірінен жиналған 9-11 қатысушы кіреді. Олардың арасында Батыс Қазақстан (Орал облысы) өкілі Оқап Қабиғожин болды. Ол домбырада ысқыш аспаптар сияқты үздіксіз дыбысталуға қол жеткізе алатын асқан шебер еді. Ол алғаш рет Құрманғазының "Байжұмасын" орындағандықтан, оны Оқапа күйі деп атаған [6, 131 б.].

Бұл ауқымды күй үлкен шеберлікті талап етеді, оны орындау әрбір домбырашының қолынан келе бермейді. 16 тактіден тұратын күйдің кіріспе бөлімі бас буынның дамыған түрі болып табылады. Бұдан әрі күйдің негізгі тақырыбы баяндалады, оның дамуы екі регистрлік аймақты қамтиды. Дамудың алғашқы толқыны бірінші дастанның "тұзына" жетеді, екіншісі-қазірдің өзінде екінші саға "дейін" (дәстүрлі шарықтау шегі).

Жалпы Құрманғазы күйлеріне келесі композициялық аймақтар тән: бас буын, орта буын (төрт қауырсын), кіші (бірінші) саға, үлкен (екінші) саға және қайтадан орта буын мен бас буын. Бірақ "Байжұма" күйінде бұл принцип сақталмайды.

Негізгі тақырып аспаптың барлық грифінің (яғни орта буын, бірінші және екінші саға) регистрлік аймақтарын қамтитыны осы күйдің жарқын ерекшелігін көрсетеді. Құрманғазының "Байжұманың" ырғақ-артикуляциялық қаңқасы алмакезек және ілме (сұқ саусақпен төмен, бас бармақ пен сұқ саусақпен жоғары) соққыларынан тұрады. Мұнда ерекше шеберлікті қажет етеді. Бұл пианисттердің әр түрлі саусақтармен бір нотаны қалай қабылдағанына ұқсас (қабылдау дайындық).

Құрманғазының "Байжұмасының" ерекшелігі метроритмика саласында да кездеседі. Бұл жерде Қазақстандағы жазбаша кәсіби композиторлық мектептің негізін қалаушы Е.Г. Брусиловскийдің пікірін еске алуға болады: "Күйлерде ырғақтық құрылыс белсенді музыкалық дамудың негізі болып табылады. Бұл әсіресе Құрманғазының күйлеріне қатысты. Оларға басым үздіксіз ырғақты даму шарықтау шегінде таңғажайып өрнек пен күшке ие болады. Барлық түрлерден ат жарысына ұқсайтын алты бұрышты (6/8), Тарантелла және нүктелі ырғақты қазақ ұлттық ырғағына деп санауға болады" [3, с. 35].

Шынында да, егер Құрманғазы күйінің ширек ғасырлық қарқыны екі есе азайтылса, Е.Брусиловский айтқан алты бұрышты (6/8) "ұлттық" ырғақты аламыз. Дәулеткерейдің "Байжұма" күйі (2-мысалды қараңыз) Науша Бөкейхановтың орындауында бізге жетті, оған туындының тамаша орындалуынан (Құрманғазының нұсқасымен салыстырғанда, өте қарапайым) оның авторлығын атап өтті.

Бір қызығы, Дәулеткерейдің күйі (Түркештің "Байжұма" сияқты) бас буынның кіріспе бөлімі жоқ, ол бірден негізгі тақырыпты ұсынудан басталады. Бұл күйдің басқа нұсқаларында да солай, негізгі тақырып екі жоғары дыбыстық аймақты қамтиды, бірақ сонымен бірге жұмыс басынан аяғына дейін "Таурат" дәстүріне тән, яғни аксүйектер тұрғысынан, стильде орындалады.

Мысал № 2

«Байжұма» Дәулеткерей

Бұл кульминация дамыту тақырыптары жетеді "ля" бірінші толғауы. Жалпы алты жақты (6/8) қарапайым ырғақ басым, тек кейде үш жақты өлшемге сәйкес келетін кварталдар бар.

Мысал № 3

«Байжұма» Түркеш

Жоғарыда айтылғандай, Түркештің "Байжұма" күйінде (3-мысалды қараңыз) бас буынның кіріспе бөлімі жоқ, шығарма бірден орта буын аймағында негізгі тақырыпты баяндаудан басталады. Бірақ күй даму динамикасы бойынша Дина мен Құрманғазының нұсқаларына жақындап келеді. Ол әсіресе Дина Нұрпейісованың аттас күйін еске түсіреді. Қос өткізу негізгі тақырып бірдей екі жоғары дыбыстық аймақты қамтиды. Шыңның ең биік нүктесі-екінші дастанның "ре". Өлшем және соққылар монофониялық.

Мысал № 4

«Байжұма» Дина

Дина Нұрпейісованың "Байжұма" (4-мысалды қараңыз) Құрманғазы, Дәулеткерей және Түркеш нұсқаларымен ұқсастықтары көп. А. Жұбанов атап өткендей, Дина Түркеш күйіне еліктей отырып, өз туындысын жасаған. Алайда, менің ойымызша, оның нұсқасында, әсіресе бас бөлімінде буын, басқа композиторлардың нұсқаларына қарағанда Құрманғазымен ортақ. Бұл бөлім Дина Құрманғазы сияқты толық түрде берілген. Тек штрихтік

соққылармен және Дина күйлерінің ырғағымен Түркештің нұсқасын еске түсіреді. Дина Нұрпейісованың "Байжұмында" стилистикалық сабақтастық та, жаңашыл тәсілдер де байқалады. Ол Құрманғазының шәкірті әрі ізбасары бола отырып, сондай-ақ Дәулеткерейдің мүлдем басқа мектебінің орындаушылық дәстүрін бойына сіңіре білді өз стилін жасады.

Жалпы, барлық күйлердің ерекшелігі "Байжұма" оның дамуындағы негізгі тақырып бірден екі жоғары дыбыстық аймақты қамтиды. Айырмашылықтар мыналарға қатысты күй масштабы, орындаушылық штрихтар және метро-ырғақтар. Дәл солар бойынша біз бірінші кезекте авторлық қатыстылықты анықтаймыз.

Өкінішке орай, бізге жетпеген бұл күйдің басқа да нұсқалары бар еді. А.Жұбановтың "Ғасырлар пернесі" атты кітабында Әлікейдің "Байжұма" (бізге дейін жетпеген) атты күйі болғаны туралы мәлімет бар: "Бөкей ордасынан шыққан атақты домбырашы Әлікей Бейсалиев... Бапастың замандасы және шәкірті (Дәулеткерей. - А.Т.). Әлікей өзінен кейін "Ақжелең", "Байжұма", "Қоңыр ала", "Әншілік" атты күйлер тобын қалдырады [5, 139 Б.].

Көріп отырғанымыздай, Байжұма тақырыбы көптеген күйшілерді бей-жай қалдырмады. Оған Құрманғазы, Дәулеткерей, Түркеш, Орынша, Қоңырша, Мақаш, Дина, Әлікей сияқты көрнекті тұлғалар қатысты. Әр композитор үшін бұл тақырып әртүрлі жолдармен жүзеге асырылады. Дегенмен, "Байжұманың" барлық нұсқаларында жалпы композициялық схема бар. Олардың барлығы "ла – ми" ладтық ұяшығынан басталады, содан кейін музыканың дамуы "фа – си-бемоль" ұяшығынан өтеді және

эпикалық күйлерге тән "фа – до" ладтық қаңқасында аяқталады. Әйелдер бейнесіне арналған күйлерде, оның ішінде "Ақжелең" және "Бұлбұл" атты күйлер тобында "ла – ми" лад қаңқасы басым. Оларға қарама-қарсы "Байжұма" күйі ерлікті бейнелейді, қаһармандық және ерлік бейнесін жеткізеді. Жалпы "Байжұма" атты күй, кейбір жағдайларда күрделі және ауқымды, қарапайым және қол жетімді-басқаларында аспаптық құбылыстардың бірегей құбылыстары жалғыз қалады қазақ мұрасы және домбырашылардың жоғары орындаушылық шеберлігінің өлшемі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Ахмедияров, К.Күйші Қали / К. Ахмедияров, К. Сахарбаева. – Алматы: Дайк-пресс, 2002. – 186 б.
2. Бахтигалиева, Д.С. Қазақтың аспаптық (домбыра) мәдениетіндегі Ақжеленнің жанры : автореф. дис. ... канд. өнертану : 17.00.02 / Дана Серикбаевна Бахтигалиева. – Алматы, 2008. – 29 б.
3. Брусилковский, Е.Үйім гүлдері/Е. Брусилковский. Алматы: Ана тілі, 1995-224б.
4. Есенұлы, А.Күй керуені/А. Есенұлы, к. Ұлтарахов.–Алматы: Өлке, 1997.-160б.
5. Жұбанов, А.Ғасырлар пернесі / А. Жұбанов. – Алматы: Жазушы, 1975. – 400б.
6. Жұбанов, Ә. Ән-күй сапары / А.Жұбанов. – Алматы: Ғылым, 1976. – 478б.
7. Қазақтың дәстүрлі 1000 күйі [Электронный ресурс] : қазақ күйлерінің антологиясы. – Алматы: Ел, 2009. – (CD-ROM), 30 диск, № 2.
8. Мерғалиев, Т.Қазақ күйлерінің тарихы / т. Мерғалиев, с. Бүркіт, Д. Орынбай. – Алматы, 2000. – 412 б.